

Anna E. Kubiak

Tanatologia jako dziedzina humanistyki¹

Każde społeczeństwo ludzkie to w ostateczności ludzie,
łączy się razem w obliczu śmierci

P. L. Berger, *Święty Baldachim*².

Na początku była antropologia

W latach siedemdziesiątych Johannes Fabian oskarżał antropologów kultury, że tak mało mają do powiedzenia o śmierci, że mówią o niej drogą okrężną, sprowadzając śmierć do prezentacji egzotycznych rytuałów. Fabian postawił tezę, że na skutek parafializacji koncepcji kultury, antropologowie wyeliminowali transcendentalny i powszechny aspekt zagadnienia:

Śmierć (w liczbie pojedynczej) przestała być problemem badań w antropologii; są tylko śmierci i formy zachowań wobec nich³.

Chociaż w relacjach etnograficznych było już sporo materiałów funeralnych, to dla Fabiana sprawą najważniejszą było wyjście z załkówek folklorystyki i postawienie problemu śmierci,

¹ Z racji zainteresowań, w artykule koncentruję się na socjologii, antropologii kultury, historii i bioetyce, jedynie napomykając o pracach filozoficznych, psychologicznych, literaturoznawczych, archeologicznych, językoznawczych i innych. Czytelnik w Polsce ma możliwość zapoznawania się z francuską tanatologią (zob. bibliografia), dlatego więcej miejsca poświęcam w tekście angielskojęzycznym studiom nad śmiercią, rzadko tłumaczonym i wydawanym w Polsce. Nieznana mi jest niemieckojęzyczna tanatologia. Artykuł jest częścią książki p.t. *INNE ŚMIERCI. Antropologia umierania i żaloby w późnej nowoczesności*, która będzie wydana w przyszłym roku.

²P.L. Berger, *Święty Baldachim. Elementy Socjologicznej Teorii Religii*, wyd. 2, Nomos, Kraków 2005, s. 88.

³J. Fabian, *How Others Die: Reflections on the Anthropology of Death*, [w:] *Death, Mourning and Burial. A Cross-Cultural Reader*, red. A. Robben, Blackwell, Oxford 2004, s. 49-59.

jako uniwersalnego, a więc również odniesienia go do nas współczesnych. Zarzucał również antropologom ze szkoły Durkheima i Malinowskiego, że doświadczenie śmierci zostaje wyizolowane i ograniczone do funkcji zachowania społecznej jedności⁴. Antropolog pokazuje konsekwencje folkloryzacji w humanistyce. Współczesne zachowania wobec śmierci, które wydają się irracjonalne, malownicze lub zbyt rytualne są traktowane jako przeżytki archaicznych form. Te „prymitywne” reakcje na śmierć są natychmiast powiązane z domeną religii, jako kolejnego szczebla ewolucji, na drodze ku racjonalności. Tak więc owe egzotyczne rytuały i zachowania zostają pokazane w nostalgicznej perspektywie, a doświadczenie śmierci zostaje zarezerwowane dla Innych „lub przynajmniej tego Innego, który przetrwał w nas”⁵. Kreśląc swoje zarzuty, Fabian przewidywał projekt zarysowany dopiero przez Vincenta Luis Thomasa. Problem śmierci uzyskał perspektywę uniwersalną i dotyczącą „nas”. Zanim jednak przejdę do omówienia zasług francuskiej antropologii, warto wspomnieć o jeszcze jednym zarzucie, tym razem ze strony Renato Rosaldo. Stwierdza on, że antropologowie, bazując na ideale „gęstego opisu”, skupiają się na ukazywaniu głębi sieci symboli, pomijając ludzkie emocje, sytuacje codzienne i przeżywanie bólu po stracie bliskiej osoby w samotności. Badacz ten, należąc również do nurtu samo-refleksyjnej antropologii, relacjonuje, jak dopiero po stracie żony mógł lepiej zrozumieć emocję furii, agresji w żałobie i jej moc popychającą Ilongotów na Filipinach do polowania na ludzkie głowy⁶. Zarzuca on etnografom, że izolują śmierć pod rubryką „rytuał” wraz z całym jego formalizmem, rutyną i przepisami etykiety oczyszczonymi z procesu ludzkich emocji. Śmierć znowu zostaje wyeliminowana, aby opisać raczej społeczne struktury⁷.

Zarzuty te wyrastały z niezwerbalizowanej wizji nowej dziedziny humanistyki, która w centrum swoich pasji stawiałaby problem śmierci. Jednak to etnografowie podczas badań terenowych poświęcali dużo miejsca zwyczajom pogrzebowym i żałobnym. Warto tu przypomnieć wkład polskich etnografów. Adam Fisher, korzystając z bogatej literatury niemieckiej, rosyjskiej, czeskiej, słowackiej, angielskiej, francuskiej, jak również polskiej (Bruckner, Bystron, Ciszewski, Federowski, Karłowicz, Kolberg, Malinowski i inni), wydał w

⁴ Tamże, s. 51.

⁵ Tamże, s. 53.

⁶ R. Rosaldo, *Grief and a Headhunter's Rage*, [w:] *Death, Mourning and Burial. A Cross-Cultural Reader*, red. A. Robben, Blackwell, Oxford 2004, s. 168.

⁷ Tamże, s. 172.

1921 roku we Lwowie *Zwyczaję pogrzebowe ludu polskiego*, w których dokonuje szerokich porównań wierzeń, praktyk i obrzędów, obejmujących cały proces doświadczenia śmierci, od znaków zapowiadających śmierć przez praktyki wokół konającego, zmarłego, wyprowadzania zwłok z domu, pogrzebu aż po stypę. Henryk Biegeleisen w swoim dziele *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, wydanym w Warszawie w 1930 roku (drukowanym we Lwowie) – podobnie korzystając z międzynarodowej literatury i dokonując przekrojowych porównań – omawia wierzenia dotyczące losów duszy, zabiegi wokół nieboszczyka, wierzenia wokół trumny, wyprowadzenie zwłok, żałobę, pogrzeb, stypę i kult zmarłych. Do dzisiaj antropologiczne prace są źródłem inspiracji również dla socjologów, etyków, filozofów, a nawet terapeutów od żałoby⁸. Klasyczną pracą, do której odwołują się badacze pogrzebów jest książka Roberta Hertza *Death and the Right Hand* (1960)⁹. Prezentując materiał m.in. z Indonezji, Hertz przedstawia strukturę tak zwanego „podwójnego pogrzebu” składającego się z fazy prowizorycznego pochówku w celu umożliwienia procesów gnilnych ciała i fazy pochowania kości (często dodatkowo czyszczonych), która dopiero zamyka proces żałoby. Opis rytuałów i codziennych praktyk żałobników obejmuje trzy komponenty: praktyki wokół ciała nieboszczyka, żałobę krewnych i całej społeczności oraz wierzenia dotyczące losów duszy (lub w liczbie mnogiej – dusz). Autor ukazuje również problematykę śmierci jako inicjacji oraz kreśli podobieństwa procesu przejścia w obrzędach pogrzebowych, przy narodzinach dziecka i zawierania małżeństwa. Jednym z najważniejszych – moim zdaniem – spostrzeżeń Hertza jest stwierdzenie iż „śmierć nie jest kwestią chwili”¹⁰. Śmierć nie dzieje się w jednym akcie, ale jest procesem. Śmierć również nie jest destrukcją, ale przejściem zarówno dla duszy zmarłego, jak i dla żałobników¹¹. Problem przejścia został opracowany przez Arnolda van Gennepa i jego koncepcja *rites the*

⁸ J. L. Hockey, *The View from the West: Reading the Anthropology of Non-western Death Ritual*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. G. Howarth, P. Jupp, St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 3-16.

⁹ Pełne dane wszystkich odnośników bibliograficznych opatrzonych w tekście tylko danymi autora, tytułem i rokiem wydania ujętym w nawiasie znajdują się na końcu tekstu w bibliografii.

¹⁰ R. Hertz, *Death and the Left Hand*, Bristol University, Bristol 1960, s. 46.

¹¹ Tamże, s. 48.

passage do dzisiaj jest kanonem dla humanistyki. Składają się na nią fazy wyłączenia (separacji), okres przejściowy (marginalny, liminalny) i włączenia (integracji)¹².

Francuska trójca: Thomas, Ariès, Vovelle i kontynuacje

Louis-Vincent Thomas, antropolog kultury, w latach siedemdziesiątych nakreślił projekt antropotanologii w pracy *Anthropologie de la mort* (1975). Przywraca on śmierci te aspekty, które folkloryzujący etnografowie odrzucali (zgodnie z zarzutami Fabiana). Śmierć jest więc według Thomasa kluczowym zjawiskiem dla humanistyki, gdyż jest to doświadczenie uniwersalne, jedyne, którego możemy być pewni, jest ściśle powiązane z życiem, gdyż każdy żyjący „jest już potencjalnie zmarłym”¹³, zaś nieboszczyk zostaje zachowany w pamięci i genach potomnych. Projekt antropotanologii ma przeciwstawić się współczesnemu zaprzeczaniu śmierci. Jest również w planach antropologa akcent etyczny. Otóż nauka ta ma dać lekcję *ars moriendi*, ma uczyć sztuki dobrego życia i dobrego umierania, ma przywrócić śmierć człowiekowi umierającemu samotnie, w izolacji i bez przygotowania. Nauka, która „pozwoi nam poznać jednocześnie śmierć przez człowieka oraz człowieka przez śmierć”¹⁴ ma być nauką porównawczą: ma poszukiwać zarówno jedności gatunkowej, jak i wskazywać na arbitralność przyjmowanych wierzeń i zwyczajów, opisując różnice w historii i przekroju geograficznym. Szczególne znaczenie przypisywał uczony porównaniom współczesnych kultur archaicznych i społeczeństw przemysłowych i taką pracą jest klasyczna dziś książka *Trup* (1991). Praca francuskiego antropologa odwołuje się do przykładów społeczeństw archaicznych, starożytnych, ale również współczesnych, dla zilustrowania różnych podejść do ciała zmarłego, trupa. Autor pokazuje ambiwalencję fantazmatów, emocji i zachowań: między pragnieniem zachowania drogiej istoty a obawą przed agresją zmarłych.

We Francji w studia tanatologiczne wielki wkład wnieśli historycy: Philippe Ariès, Michele Vovelle, Edgar Morin, Jean-Claude Schmitt, Daniel Arasse, Jean Clair, Jean-Didier Urbain,

¹²A. Gennep, *Obrzędy przejścia*, PIW, Warszawa 2006, s. 36.

¹³L.-V. Thomas, *Wprowadzenie do antropotanologii*, [w:] *Antropologia śmierci. Myśl francuska*, red. S. Cichowicz, J. M. Godzimirski, PWN, Warszawa 1993, s. 24.

¹⁴Tamże, s. 28.

Michel Ragon. Historyczno-antropologiczne dzieło Ariès *Człowiek i Śmierć* (1989) uchodzi już za klasykę wizji przemian stosunku do śmierci. Autor omawia model „śmierci oswojonej” trwający od średniowiecza do XVIII wieku. „Jej zasadniczym rysem jest to, że pozostawia czas na przygotowanie się do niej”¹⁵. Jest to ideał dobrej śmierci, przeciwieństwo *mors repentina*, śmierci nagłej, uchodzącej za „haniebną i wstydliwą”¹⁶. Ariès zwraca uwagę na takie aspekty śmierci, jak: prostota wskazań dobrej śmierci, jej publiczny charakter wyrażający się nie tylko w zgromadzeniach przy łożu umierającego, ale i w wystawianiu ludzkich kości na widok publiczny, cmentarz jako ośrodek życia zbiorowego, świadomość śmiertelności wszystkich ludzi, zgoda na nieuniknione, „obojętna poufalość wobec grobów i pogrzebów”¹⁷, uświęcenie ciała zmarłego. Ariès dostrzega indywidualizację wierzeń eschatologicznych już w XIV i XV wieku i rodzący się wzorzec „własnej śmierci”. Autor omawia makabryczną ikonografię: *transi*, na wpół rozłożonego trupa oraz znaczenie pojęcia i ikonografii *macabre*. Śmierć nabiera tu charakteru absurda, przewrotnego. Kolejny topos to „twoja śmierć”. Ostatnia część poświęcona jest „śmierci na opak”, „śmierci zdziczałej”, modelowi śmierci w nowoczesności.

Książka Vovella (2004) bardziej problematyzuje stosunek do śmierci niż praca Ariès’a, z którym zresztą autor w różnych miejscach polemizuje, zarzucając nostalgiczne nachylenie Ariès’a wobec przeszłości. Opracowanie to obejmuje okres od 1300 roku po współczesność. Autor prezentuje gęsty opis wielu poziomów czytania historii śmierci. Obejmuje on dane demograficzne, wizje teologiczne, obrazy śmierci w mediach, kulturę popularną, filozoficzną refleksję, wątki kultury ludowej, ikonografię, epitafia, topografię cmentarzy, obrzędy pogrzebowe i żałobne, dyskurs literacki, społeczne sondaże. Vovelle umieszcza analizę wizerunków i dyskursów o śmierci na tle przemian cywilizacji miejskiej, struktur rodzinnych i wspólnotowych, procesów medykalizacji i komercjalizacji. Autor wskazuje na takie nowe zjawiska, jak: ewolucja teologii i kazań, w których zanika wizja czyśćca i piekła, nowe formy duchowości, w których rośnie wpływ wschodnich religii, eksperymentalne programy lekcji o śmierci w brytyjskich szkołach, nurt kulturowy zgłębiający „życie po życiu”, politykę ponownego chowania bohaterów wojennych w krajach postkomunistycznych i towarzyszące im nowe ceremonie i nowe groby, starzenie się zachodnich społeczeństw, nowe przyczyny

¹⁵ Ph. Ariès *Człowiek i Śmierć*, przeł. Bąkowska, PIW, Warszawa 1989, s.20.

¹⁶ Tamże, s. 24.

¹⁷ Tamże, s. 42.

śmiertelności, hegemonię zakładów pogrzebowych, zmiany w rytuałach śmierci, zmiany wyznawanych form wiary, artystyczne instalacje kontynuujące bądź kontestujące „niewzruszone podglądactwo”¹⁸, nowe mitologie kultury popularnej, w których jednak można odkrywać antyczne i ludyczne metafory w nowych maskach.

Drugim nurtem tanatologii we Francji jest filozofia, a największy wkład wnieśli tu Vladimir Jankélevitch (syn rosyjskich Żydów, którzy wyjechali do Francji), Jules Vullemin, Jean Baudrillard, Louis Martin, Paul Ricouer, Regis Debray, Jean-Pierre Vernant, Julia Kristeva (z pochodzenia Bułgarka), George Bataille i Michel Foucault z rozważaniami na temat biowładzy, która skazuje na życie i zezwala na śmierć¹⁹. Zgodnie z interdyscyplinarnym projektem Thomasa do francuskiej tanatologii należą również etnologowie (Jean-Thierry Maertens, Jean-Didier Urbain), psychologowie (Michel de M'Uzan), literaturoznawcy (Michel Guimar, Martine Courtois, Gilles Ernst). Przegląd francuskiej tanatologii jest dostępny polskiemu czytelnikowi w antologiach *Antropologia śmierci* (1993) i *Wymiary śmierci* (2002). Instytucjonalne ramy tanatologii we Francji założył Thomas, w postaci Francuskiego Towarzystwa Tanatologicznego. Obecnie, mimo pionierskiego wkładu, francuska socjologia jest nieco marginalnym nurtem humanistyki w tym kraju. Do wyjątków prac przekrojowych i wnoszących rozważania teoretyczne są książki Gaelle Clavandier (2009) oraz Pascale Trompette (2008). Clavandier wyodrębnia dwie generacje francuskich badaczy śmierci. O ile pierwsi byli bardziej teoretykami, skupionymi na ontologii śmierci, to druga generacja to pragmatycy, skoncentrowani na wycinkowych, empirycznych badaniach: obserwacjach i wywiadach m.in. w szpitalach oraz zbierający dane statystyczne na podstawie ankiet. Clavandier wskazuje na pola nowych badań: głębokie zmiany w osiemdziesiątych latach we Francji, spowodowane nowymi regulacjami prawnymi dotyczącymi pochówków, opieką nad umierającymi i ciałem zmarłego, coraz większym udziałem kremacji, rozwojem funeralnego rynku i nową praktyką planowania pogrzebu. Starzenie się społeczeństwa i zmiany w rodzinnym modelu każą stawiać pytania o rolę instytucji społecznych, o to kto powinien zajmować się ciężko chorymi i umierającymi, skąd czerpać finanse w kontekście oczekiwanego wzrostu liczby ludzi chronicznie chorych i przedłużanego konania. Pascale Trompette (2008) poświęcił pracę funeralnemu rynkowi. Kreśli on historyczny rozwój od monopolu kleru i prywatnych przedsięwzięć przed Francuzką Rewolucją, przez państwowy

¹⁸ M. Vovelle, *Śmierć w cywilizacji Zachodu*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004, s. 713.

¹⁹ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa*, KR, Warszawa 1998, s. 238.

monopol, po liberalizację rynku. Autor łączy perspektywę ekonomiczną, historyczną, nauk politycznych, etnologiczną i socjologiczną, prowadząc empiryczne badania nad funeralnymi profesjonalistami.

Śmierć jest rodzaju żeńskiego

Angielskojęzyczna tanatologia zaczęła się od kobiet i od socjologii medycyny. Znaczącymi postaciami były w latach sześćdziesiątych psychiatra Elisabeth Kübler-Ross w Stanach Zjednoczonych i lekarz Cicely Saunders, która w 1967 roku otworzyła pierwsze holistyczne Hospicjum św. Krzysztofa w Sydenham koło Londynu. Jeszcze wcześniej w 1959 roku ukazały się pionierskie prace środowisk amerykańskich sytuujących się poza ortodoksyjnym środowiskiem lekarskim, wśród psychologów i socjologów, którzy sprzeciwili się znowie milczenia wobec umierających. Była to m.in. praca pod redakcją Feifela: *The Meaning of Death* (1959). Z nimi zaczęła się lawina literatury tanatologicznej zarówno naukowej (towarzyszyło jej powstanie oddzielnej gałęzi nauki: tanatologii), jak i popularnej:

Wśród tytułów corocznie recenzowanych w "Psychological Abstract" „liczba prac umieszczonych pod hasłem »śmierć« wahała się w latach 1948-1964 wokół średniej wynoszącej 10 (od 5 w 1948 roku do 17 w 1960 roku) by osiągnąć 34 w 1965 r, 68 w 1968 r, 54 w 1969 r. [...], a indeks dla roku 1970 bije wszystkie rekordy osiągając 147 pozycji»²⁰.

Warto tu wspomnieć, że wzrosła ona jeszcze bardziej, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych po 11 września. Pojawiło się również wiele filmów dokumentalnych (z filmem etnologa M. Roemera p.t. *Dying*) i fabularnych osławających śmierć, pokazujących jej ludzkie oblicze. Głównym wątkiem literatury, którą można nazwać protestem wobec milczenia jest kwestia godnego umierania²¹, a więc zarówno wiedzy samego pacjenta, jak i wiedzy lekarzy o tym etapie życia i jego fazach. Wydawaniu literatury towarzyszą działania społeczne: grupy wsparcia oraz ruch społeczny związany z hospicjami. W Kaliforni rozwinął się ruch na rzecz godnego umierania, który również – po publikacji bestseleru dziennikarki Jessiki Mitford *The American Way of Death* (1998) protestował przeciw pogrzebom "po amerykańsku":

²⁰ L.-V. Thomas, *Wprowadzenie do antropotanatologii*, dz. cyt., s. 34.

²¹ Ch. Barnard, *Godne życie, godna śmierć*, Jacek Santorski & Co, Warszawa 1996.

kosztownym, skomercjonalizowanym rytuałom, bliższym widowiskom kultury konsumpcyjnej. Proponowane są też nowe, indywidualne, wielokulturowe rytuały żałobne.

Angielskojęzyczna socjologia śmierci – określana obecnie jako *death studies* – rozwijała się skokowo. Zaczęła się w USA w sześćdziesiątych latach po czym w połowie siedemdziesiątych lat nastąpiła stagnacja w amerykańskich badaniach tanatologicznych²². Przy marginalizacji śmierci jako tematu w amerykańskiej i angielskiej socjologii, jedynie socjologia medycyny przez cały czas produkowała kolejne opracowania. Jednym z powodów jest fakt, że śmierć we współczesnych społeczeństwach przemysłowych zostaje zamknięta w instytucji szpitali i hospicjów i – tym samym – zmedykalizowana²³. Znaczące stało się etnometodologiczne studium Sudnowa (1967) nad zarządzaniem śmiercią w szpitalu. Prace Glasera i Straussa (1965, 1968) są do dziś kanonem zarówno dla rozwoju teorii ugruntowanej, jak i badań o interakcjonistycznej orientacji w szpitalach i hospicjach. Książka *Awareness of Dying* (2005) poświęcona jest – jak piszą autorzy – interakcjom między personelem szpitala a pacjentem i kontekstowi owych interakcji. Do klasyki przedmiotu weszły pojęcia „świadomości zamkniętej” i „świadomości otwartej” jako kontekstu, w którym dokonują się relacje między pacjentem, personelem i rodziną umierającego. Prace Blaunera (1966) i Parsonsa (1972) rozwijają obserwacje na temat wpływu społecznego statusu chorego i zmarłego oraz zaangażowania krewnych na społeczny porządek. Zwraca się tu uwagę na to, jak śmierć osoby starszej, niepowiązanej już z kluczowymi instytucjami ani z wychowywaniem dzieci ma nikłe oddziaływanie społeczne²⁴. Do ruchu na rzecz humanizacji umierania należą również prace Ivana Illicha (1976), który również prezentuje historię śmiertelnej ikonografii dotyczącej śmierci. Jak pisze Walter²⁵ gerontologowie na ogół „zapominają, że wszyscy starzy ludzie umierają” i studia nad starością rozwijają się oddzielnym nurtem. Wyjątkiem jest praca Marshalla *Last Chapters: A Sociology of Aging and Dying* (1980).

Brytyjska socjologia śmierci zaczęła się na dobre dopiero w dziewięćdziesiątych latach i jej dynamiczny rozwój trwa do dzisiaj. Wcześniej niektórzy socjologowie (Parsons 1967, Berger

²² T. Walter, *The Sociology of Death*, “Social Compass” 2/1, 2008, s. 320.

²³ T. Walter, *Sociologists never die: British sociology and death*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 274.

²⁴ T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 320.

²⁵ Tamże.

1967, 1997) wskazywali, że analizy kulturowych mechanizmów otaczających śmierć i umieranie mogą powiedzieć wiele o kondycji społecznego życia. Klasyczna praca Emila Durkheima *Elementarne formy religii* (1990) oraz jego przekrojowe studia nad samobójstwem (2010) do dziś inspirowały badaczy śmierci. Cały proces związany ze stratą członka plemienia wśród Australijskich Aborygenów i pogrzebu Durkheim prezentuje jako przeciwdziałanie anomii i jako proces reintegracji grupy. Peter Berger (1967, 1997) podkreślał wagę doświadczenia śmierci jako najważniejszego doświadczenia granicznego. Tworzenie „świętego baldachimu” religii jest według tego uczonego sposobem na poradzenie sobie z cierpieniem i terrorem śmierci²⁶. Tak więc wcześniej socjologowie dostrzegali wagę tanatologicznej problematyki prezentując tworzenie społecznego porządku jako oporu wobec chaosu i anomii wytwarzanych przez doświadczenie śmierci²⁷. Pionierem brytyjskiej socjologii śmierci jest Geoffrey Gorer (1965, 1979), piewca tezy o zaprzeczaniu śmierci we współczesnych społeczeństwach zachodnich i pornografizacji śmierci. Jego empiryczne badania nad stosunkiem do śmierci i żałoby przeprowadzone na reprezentatywnej próbie w Wielkiej Brytanii nie doczekały się do dziś powtórzenia²⁸. Ale dopiero w dziewięćdziesiątych latach brytyjscy socjologowie przypomnieli sobie o swojej własnej śmiertelności. Tekst Waltera omawiający tanatologię brytyjską i wskazujący na lata milczenia ma znamienny, ironiczny tytuł: *Socjologowie nigdy nie umierają* (1993).

Współczesna angielskojęzyczna tanatologia – obszary badań

W dziewięćdziesiątych latach brytyjscy socjologowie, antropologowie i psychologowie zaczęli tworzyć dzisiejsze główne zręby *death studies*, do których dołączyli Amerykanie, Skandynawowie i w skromnej reprezentacji inni Europejczycy. Powstały ważne prace antropologów takich jak: Hockey (1990), która poprzez etnograficzne badania (obserwację uczestniczącą poprzez przyjęcie roli wolontariuszki) porównuje hospicja i domy opieki oraz organizacje wspierające w żałobie, Verdery (1999), która analizuje ekshumacje i ponowne pogrzeby społecznych bohaterów jako polityczne instrumenty władzy w postkomunistycznych krajach. Książka Amerykanina Jamesa Greena jest wprowadzeniem do współczesnej antropologii śmierci. Ukazuje ona zmiany stosunku do śmierci, w takich

²⁶ P. Berger, *Święty Baldachim. Elementy Socjologicznej Teorii Religii*, dz. cyt., s. 54-88.

²⁷ Willmott (2000) argumentował później, że jest dokładnie odwrotnie: tworzymy poczucie sensu i ładu, które są za każdym razem burzone przez doświadczenie śmierci (T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 318).

²⁸ T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 320.

obszarach jak: umieranie, eutanazja, stosunek do zmarłych ciał, doświadczenie kliniczne, duchowość, pamięć o zmarłych, pisemne formy (nekrologia, wirtualne listy kondolencyjne i cmentarze, materialne memoriały) oraz literatura dla dzieci poświęcona oswojeniu najmłodszych z tym doświadczeniem.

Pogrzeby z oczywistych względów są stałym punktem badań i odniesień. Podręcznikową dla antropologów książką jest *Celebrations of Death* (1991). Jej autorzy Peter Metcalf i Richard Huntington, wychodząc od teorii van Gennepa, Turnera, Hertza, Durkheima i Radcliffe-Browna, prezentują proces pogrzebu w obszarach emocjonalnych reakcji, symboliki, relacji żywych ze zmarłymi, pochówku, śmierci króla i politycznych osobistości oraz zróżnicowania amerykańskich pogrzebów. Teksty Kathleen Garces-Foley i Justin S. Holcomb (2006) oraz Douglas J. Daviesa (2006) omawiają współczesne amerykańskie i angielskie pogrzeby. Pokazują oni zmianę jaka się dokonała w pokoleniu kontrkulturowym. Nietradycyjne, nowe elementy w pogrzebie to: zmniejszona rola kleru, spontaniczne mowy pochwalne na cześć zmarłego, popularna muzyka, pokazy video zawierające biografię zmarłego, biżuteria z prochami po kremacji, udział rodziny i przyjaciół w przebiegu pogrzebu. Autorzy polemizują z tezą o sekularyzacji. Interpretują oni zmiany w pogrzebach jako znak religijnej odnowy. Wskazują na nowe formy religijności, w której ważnym motywem jest personalizacja, inwencja żałobników, nowa odmiana religijnego skryptu odpowiadająca czasom indywidualizmu. Autorzy omawiają również zupełnie nowe praktyki pogrzebowe: powstawanie rodzinnych domów pogrzebowych, „naturalne cmentarze” czyli pochówki na łonie natury, „pogrzeby online” czyli transmitowanie pogrzebu w Internecie, pozwalające uczestniczyć w ceremonii na odległość, „powietrzne pogrzeby” polegające na wyrzucaniu w kosmos zbiorowych prochów w kapsule, która eksploduje na orbicie ziemskiej, krionikę. Davies (1996) w inspirujący sposób porównuje pogrzeby amerykańskie i angielskie, pokazując kulturowe podłoże amerykańskiego zaprzeczania i angielskiego unikania śmierci. Peter Jupp (1993) specjalizuje się w badaniu historii rozwoju, popularności ze względu na dane demograficzne i konfliktów powstających wokół praktyki kremacji. Glennys Howarth (1996) przeprowadziła badania etnograficzne, oparte na obserwacji uczestniczącej, w dwóch zakładach pogrzebowych w Londynie. Poprzedzone zostały one zebraniem panujących stereotypów i uprzedzeń, w odniesieniu do tej stygmatyzowanej instytucji. Gary Laderman (2003), Robert W. Habenstein oraz William Lamers (2007) opisali historię amerykańskiej branży funeralnej wraz ze śledzeniem ewolucji pogrzebów.

O śmierci w kontekście religii powstała ważna praca Waltera (1996), łącząca antropologię, socjologię, teologię i historię. Książka przedstawia ważne, zdaniem autora, konteksty „eklipsy wieczności”. Autor zarysowuje teologiczną historię wierzeń w życie wieczne. Wskazuje on na brak spójności między poglądami na życie wieczne, a zasadniczym wyznaniem wiary bądź agnostycyzmem czy ateizmem we współczesnym społeczeństwie brytyjskim. Wskazuje też na fleksybilność poglądów, w zależności od fazy życia i doświadczeń. Wprowadza również rozróżnienie między wierzeniem a nadzieją na życie wieczne. Walter omawia wpływ sekularyzacji, czy szerzej, upadku metanarracji na prywatyzację odcieni „świętego kosmosu”. Autor pokazuje jednocześnie, że chrześcijaństwo również wprowadzało terror w obliczu śmierci i dalekie było od traktowania jej jako naturalnego zdarzenia. Kolejny kontekst to medykalizacja, a następnie demedykalizacja, zastąpiona przez kulturę konsumpcyjną (z jednej strony) oraz wpływ psychologów na humanizację śmierci (z drugiej strony). Inny wątek to sekularyzacja pogrzebów i przejęcie władzy oraz kontroli rytuałów przez zakłady pogrzebowe. Walter omawia sekularyzację żałoby, przejście od znaczenia eschatologii do ekspertyzy psychologicznej żalu, psychologii skupionej na żyjących. Od teologii do psychologii – powiada Walter. Jedynie New Age’owe i buddyjskie książki są znaczącym wkładem w duchowe rozważania o śmierci (Walter 1993). Autor zajmuje się również dwoma kierunkami nastawienia kleru wobec umierających: tradycyjnym i humanistycznym. Humanistycznie zorientowany kler zajmuje się bardziej emocjami niż wierzeniami chorych i rodzin. Autor odwołując się m.in. do Baumana omawia „etykę pozbawioną wieczności”. Walter zajmuje się też przeżyciami śmierci klinicznej jako ważnym nurtem wizji wieczności, jak również wierzeniami w reinkarnację, duchy i zaświaty w kulturze popularnej. Ostateczne konkluzje książki autor ujmuje w pojęciu „eklipsa”. Walter pisze o zaciemnieniu wieczności we współczesnej kulturze, wskazując, że nie oznacza to usunięcia, a raczej jej ukrycie. Mark Fox (2004) prezentuje duchowe doświadczenia śmierci klinicznej jako ponowoczesną mitologię. Idei śmierci w Meksyku i obrzędów *Dias de muertos* poświęcone są prace Garcíagodoy (1998) i Lomnitz (2008). Zróżnicowania wierzeń i obrzędów ze względu na religie i etniczność zostały pokazane w antologiach: Parkes, Laungani, Young (2001), Garcés-Foley (2006), Spiro, Curnen, Wandel (1996), Spiro, Curnen, Wandel (1996), Howarth, Jupp (1996), Kramer (2007).

Szeroko reprezentowanym polem badań są formy żałoby, pamięci i upamiętnienia śmierci zbiorowych i jednostek w przestrzeni publicznej. Nurt badający „spontaniczne kapliczki i świątynie” zapoczątkował Jack Santino (2006). Pojęcie „spontaniczny” wskazuje na

nieoficjalną formę miejsc pamięci. Są one „popularne”, „ludowe”, niekierowane przez żadną instytucję. Autor używa pojęcia „świątynie”, gdyż są one czymś więcej niż memoriałami. Są one miejscami komunii ze zmarłymi i celami pielgrzymek. Poprzez osobiste akty (składane kwiaty, palone znicze i inne przedmioty) personalizują one sferę publiczną (aspekt performatywny), są „głosem ludzi”²⁹. „Spontaniczne kapliczki” i przydrożne krzyże stawiane dla upamiętnienia śmierci w wypadkach samochodowych doczekały się wielu etnograficznych opisów (Klekot 2007, Grider 2006).

Rośnie również zainteresowanie społecznymi reakcjami na katastrofy, akty terroryzmu z 11 września na czele (Arthur 2004, Alexander, Eyerman, Smelser, Sztompka Piotr 2004). Ważnym nurtem jest zbiorowa pamięć, kulturowa trauma i formy zbiorowej żałoby w postaci marszów i publicznych ceremonii, jak również stawiania memoriałów, w kontekście Holokaustu, ludobójstwa, głodu, tragedii narodowych, takich jak masakra na stadionie Hillsborough, wojny i terroryzmu (Merridale 2000, Hockey, Katz, Small 2001, Clark 1993). Rozwijają się studia nad tanatourystyką (Lennon, Mitchell 2007). Szeroko reprezentowanym nurtem jest problematyka indywidualnej żałoby i społecznych instytucji wspierających (Hockey, Katz, Small 2001).

Badania nad śmiercią w mediach zaowocowały artykułami Daviesa (1996), Waltera, Littlewood, Pickering (2000) i Waltera (2005), który argumentuje, że to one zastąpiły dziś religijne recepty na poszukiwanie znaczenia śmierci. Współcześnie coraz więcej artykułów jest poświęconych badaniom śmierci w cyberprzestrzeni (Odom, Harper, Sellen, Kirk, Banks 2010, Kasket 2012, Green 2008). Popularny serial *Sześć stóp pod ziemią* wzbudził zainteresowanie socjologów, filmoznawców, badaczy gender, politologów i medioznawców, którzy wydali antologię *Reading Six Feet Under. Tv to die for* (2005).

Problematyka cielesności, rozwijająca się dynamicznie we współczesnej socjologii i antropologii, zyskała również swój wyraz w tanatologii. Wyróżnia się tu książka Hallam, Hockey, Howarth (1999) *Beyond the Body. Death and social identity*. Praca ta została napisana w kontekście społecznych teorii ciała. Ma ona stanowić uzupełnienie marginalizowanego pola „ciała w kryzysie”, „ciała w transgresji”. Autorzy problematyzują relacje między ciałem a jaźnią oraz pokazują ambiwalencje granicy między życiem a śmiercią. Hybrydalne pojęcia (np. „warzywa”, „wampiry”) zaciemniają kulturowe kategorie

²⁹ J. Santino, *Introduction, Performative Commemoratives: Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*, [w:] *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*, red. J. Santino, Palgrave Macmillan, New York, s. 13.

życia i śmierci. Pokazują one rozmywanie się granic, organizujących kluczowe fazy życia. W centrum zainteresowania znajdują się kategorie społecznie martwych/biologicznie żywych i społecznie żywych/biologicznie martwych. Autorzy omawiają sytuacje pokazujące kryzysowe momenty tożsamości: ciało ulegające destrukcji i ciało wystawione na widok publiczny. Proces urefleksyjnienia kategorii ciała (w rozumieniu Giddensa) to nie tylko kulturowe praktyki konsumenckie. Autorzy problematyzują kulturowy etos, gdzie zależność i kontrola są wyżej waloryzowane w stosunku do intymności i niezależności. Pytania o relacje między jaźnią a ciałem, kwestie tożsamości ciała, są przykładem kulturowego procesu, gdyż – jak to ujmują autorzy – w końcu jest to nie „naturalne ciało”, ale ciało poddane procesom „balsamowania i zamrożenia w czasie”. Od lat istnieje nurt zwany *dead bodies*, obejmujący ontologię ciała zmarłego i jego kulturowy kontekst, szczątki ludzkie uzyskiwane z martwego ciała w celu przeszczepu, poddane ekshumacji czy też odkrywane przez archeologów i eksponowane w muzeach, reprezentowany m.in. przez Roberta P. Harrisona (2003), Katherine Verdery (1999), Foltyn (1996)³⁰.

Etyczne refleksje są od samego początku rozwoju tanatologii jednym z najważniejszych nurtów. Przede wszystkim są to analizy skupione wokół eutanazji i wspomaganego samobójstwa oraz postaw wobec nich oraz opieki paliatywnej. „Po prawie dwóch tysiącach lat władania naszymi myślami i decyzjami w sprawach życia i śmierci tradycyjna etyka zachodnia załamała się” – pisze Peter Singer³¹. Przełomowy okres na który wskazuje australijski bioetyk to lata 90-te, kiedy brytyjski sąd zezwolił lekarzom na przerwanie życia Anthonego Blanda, zaś amerykański sąd uniewinnił doktora Jacka Kevorkiana, który dopomógł w samobójstwie Thomasa Hyde’a. W USA już w 1975 roku przetoczyła się debata, kiedy rodzice Karen Ann Quinlan poprosili lekarzy o odłączenie respiratora od zapadłej w

³⁰ Niesłusznie – moim zdaniem – Ewa Domańska traktuje *dead body studies* jako odrębną dziedzinę, tak jakby tanatologia miała wyodrębnione granice pola badań i zainteresowań uczonych i instytucji. Pisze ona: „Studiów nad martwym ciałem nie należy identyfikować z tanatologią, która przede wszystkim zajmuje się zagadnieniami związanymi ze śmiercią, umieraniem, rytuałami pogrzebowymi i żałobą. Interdyscyplinarne *dead body studies* ujawniły się w latach dziewięćdziesiątych, między innymi, na fali dyskusji o wypieraniu śmierci i martwego ciała z przestrzeni życia codziennego (wyważając otwarte przez tanatologię drzwi – AEK), transplantacji, a także z problemem ekshumacji zbiorowych grobów i identyfikacji szczątków (popularność badań z zakresu medycyny sądowej) czy ekspozycji szczątków w muzeach” (E. Domańska, *Transhumanacja jako transhumanacja, czyli przepędzanie prochów Witkacego*, „Didaskalia” 2010, nr 96, s. 46-47).

³¹ P. Singer, *O życiu i śmierci. Upadek etyki tradycyjnej*, PIW, Warszawa 1997, s. 9.

śpiączkę córki. Sprawa trafiła do sądu i wraz z poparciem biskupa Caseya, respirator został uznany za nadzwyczajny środek podtrzymywania życia, a więc można było z niego zrezygnować. W 1957 roku Stolica Apostolska zatwierdziła rozróżnienie na środki nadzwyczajne i zwyczajne. Papież Pius XII orzekł, że sztuczne podtrzymywanie życia chorych nierokujących na powrót do zdrowia jest działaniem nadzwyczajnym i nie jest moralnie obligatoryjne. W swej klasycznej już pracy Singer z nieubłaganą konsekwencją wyciąga wnioski z analizy dokumentów, decyzji parlamentów i sądów Europy Zachodniej oraz Stanów Zjednoczonych. To, co dla opinii publicznej jest wciąż zakryte, Singer stawia w świetle konsekwencjalizmu, dobitnie pokazując, jak praktyka lekarska i ustawodawcza kruszy fundamenty tradycyjnej etyki świętości życia. Wprowadzenie nowej definicji śmierci, jako śmierci mózgowej, wytworzyło sytuacje trudne, ambiwalentne. Teoria nie do końca przekłada się na praktykę. Pojawił się rozdział między życiem a śmiercią: „mroczna strefa”³² wikłająca lekarzy i prawników w sprzeczności logistyczne. Nowe byty, nazwane przez Gaylin *neomortos*³³, osoby w stanie wegetatywnym, zajmują strefę nieokreśloną, między życiem a śmiercią.

W Polsce bioetyka angielskojęzyczna została przedstawiona w książce pod redakcją Włodzimierza Galewicza (2009). Wypowiadający się w rozstrzygnięciach o podtrzymywaniu i przerywaniu życia bioetycy, filozofowie i prawnicy ukazali skomplikowaną materię ocen i wyborów.

Badaniom rozumienia „dobrej śmierci” poświęcone są studia Kelleheara (1990), Bradbury (1996). Zdecydowanie najbardziej reprezentowana jest śmierć białej klasy średniej, szczególnie umierającej na nowotwory w społeczeństwach Europy Zachodniej, USA i Australii. Wciąż zbyt mało dokonuje się badań klasy robotniczej i środowisk wiejskich, zbyt mało jest badań porównawczych i ukazujących różnicowanie kulturowe³⁴.

Powstały prace o charakterze podręcznikowym. Oprócz omówionych antologii jest to praca Howarth (2007) i Kelleheara (2007), z pochodzenia Australijczyka, pracującego obecnie na uniwersytecie w Bath. Kellehear ukazuje wpływ dominujących metod produkcji na sposoby umierania w różnych społeczeństwach od Epoki Kamiennej do czasów obecnych. W Europie

³² G. Agamben, *HOMO SACER. Suwerenna władza i nagie życie*, Prószyński S-ka, Warszawa 2008, s. 222.

³³ Tamże, s. 225.

³⁴ Zob. T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 327.

co dwa lata organizowane są konferencje DDD – The Social Context of Death, Dying and Disposal. W Rumunii od czterech lat odbywają się międzynarodowe konferencje, organizowane przez Rumuńskie Towarzystwo Na Rzecz Kremacji oraz Muzeum Narodowe w Alba Iulia. Powstały czasopisma specjalizujące się w tanatologii: *Omega* i *Death Studies* w USA i *Mortality* w Anglii. Istnieją stowarzyszenia organizujące cykliczne konferencje: ADEC – the Association for Death Education and Counseling – w USA i ASDS – the Association for the Study of Death and Society – w Wielkiej Brytanii. W Bath powstał CDAS – Centre for Death and Society. Na uniwersytecie Radboud w Nijmegen, w Holandii, istnieje Centrum Tanatologii. Fundacja Ariodante Fabretti w Turynie gromadzi uczonych zajmujących się zwłaszcza artystycznymi reprezentacjami śmierci. Wydaje ona czasopismo *Studi Tanatologici* założone w 2006 roku.

Polska tanatologia

Pionierem polskiej tanatologii jest literaturoznawca Jacek Kolbuszewski. Od dwudziestu sześciu lat, przy współpracy Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, organizuje on konferencje i wydaje kolejne tomy *Tanatos*. Większość zamieszczonych tam prac ma charakter literaturoznawczy. Kolbuszewski zanalizował również polskie nekrologii (1997) i zajął się epigramatyką i opisem cmentarzy (Kolbuszewski (1996, 1985). We współczesnych przemianach nekrologów autor dostrzega procesy prywatyzacji. Ukazały się również językoznawcze prace Krzyżanowskiej (1999) i Wysoczańskiego (2012). Wańczowski (1993) wydał słownik tanatologiczny. Wśród literaturoznawców wyróżnia się Jacek Leociak (2009), który analizuje „doświadczenie graniczne” pierwszej i drugiej wojny światowej (zwłaszcza getta) oraz Holokaustu. Jeden z rozdziałów, poświęcony autopsji i sekcji zwłok, jest również interesującym rozwinięciem refleksji nad „trupem” Thomasa.

Wśród polskich socjologów początek refleksji nad śmiercią dała Antonina Ostrowska (1997). Autorka wieloaspektowo omawia problematykę śmierci. Tak o swoich etycznych dylematach, towarzyszących badaniom, pisze Ostrowska:

Nasuwała się jednak także wątpliwość, czy możliwe byłoby napisanie pracy o skomplikowanym świecie umierania bez własnego i bliskiego kontaktu z opisywaną rzeczywistością, nawet gdyby istniejące badania były spójne, wyczerpujące i metodologicznie poprawne? [...] Umieranie innych zmusza ponadto do dokonywania obrachunków z własną śmiertelnością³⁵.

³⁵ A. Ostrowska, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, IFiS PAN, Warszawa 1997, s. 21-22.

Gajewska (2009) poświęciła pracę historii kremacji i analizowała losy prochów oraz postawy społeczne wobec kremacji. Drażkiewicz (1989) wraz z zespołem badał hospicja. Prezentuje on obszernie fragmenty wywiadów z uczestnikami ruchu hospicyjnego. Zespół wykorzystywał również metodę obserwacji uczestniczącej, nagrywane rozmowy podczas zjazdów, ankietę, analizę dokumentów. W polskiej socjologii artykuły o śmierci stanowią jednak margines podejmowanych tematów. Libiszowska-Żółtkowska Maria, Ogryzko-Wiewiórkowska Mirona, Piątkowski Włodzimierz (red.) 1998, *Szkice z socjologii medycyny* to praca zbiorowa zawierająca m.in. prezentację hospicjum jako teatru w rozumieniu Goffmana. *Kultura i Społeczeństwo* prezentowała kilka tekstów, w tym artykuł na temat nowego zjawiska tanatoturystyki Magdaleny Muszel (2007) oraz artykuł analizujący nekrologii w kontekście procesów indywidualizacji (Mikołajewski, Wojnarowski 2006).

Zastanawiające jest, że socjologowie religii jedynie marginalnie zajmowali się śmiercią (Borowik, Kwiatosz 1998, Mariański 1998, Libiszowska-Żółtkowska 1998, Dziedzic 2009). Wyjątkiem jest Małgorzata Zawila, autorka książki *Religia i śmierć* (2008). Jest ona zwieńczeniem jej kilkuletnich badań nad środowiskiem hospicyjnym. Obszar interesujący autorkę to relacje między śmiercią a religią. Celem badań jest „charakterystyka i analiza obecności elementów religijnych występujących” w postawach wobec śmierci³⁶. Wychodząc z pozycji teorii ugruntowanej, śmierć jest tu rozumiana procesualnie, jako umieranie, wraz z jego etapami, wymiarami, kategoriami i ustrukturyzowaniem. Teksty autorki, drukowane w pracach zbiorowych oraz w *Nomosie* obejmują takie obszary, jak: doświadczenia śmierci klinicznej (2003), obecność śmierci w przestrzeni społecznej (2003), stosunek do eutanazji i aborcji we współczesnej Polsce (2004), postawy wobec śmierci a sekularyzacja (2006), postawy wobec śmierci w środowisku lekarzy (2002), wizerunki śmierci w polskich mediach (2006).

Wśród polskich antropologów należy wymienić Straczuk (2006), która napisała pracę poświęconą cmentarzom pogranicza prawosławno-katolickiemu. Ta sama autorka odnajduje się również w nurcie socjologii emocji, badając żalobę po poronieniach (2009). Burszta (2004) jest redaktorem książki *Strategie śmierci – formy umierania* (2004), zawierającej zbiór

³⁶ M. Zawila, *Religia i śmierć. Trajektoria umierania i jej religijne elementy na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce*, Nomos, Kraków 2008, s. 86.

esejów interpretujących świadectwa literackie i kulturoznawcze śmierci w kulturze XX wieku. Sznajderman (1994) poświęciła pracę mitologii dżumy, cholery i AIDS.

Polska Sztuka Ludowa po raz pierwszy poświęciła blok tanatologicznych tekstów w nr 1-2 w 1986 r. (R. XL). „Konteksty” zamieściły w 2 numerze 1998 blok tekstów na temat śmierci w mediach. W 2005 roku ponownie „Konteksty” (R. LIX, nr 1) zajęły się problematyką tanatyczną. Obszerny artykuł zamieścił Sławomir Sikor, który analizuje symboliczną przestrzeń cmentarza oraz jej wymiar pamięci. W polskiej antropologii temat śmierci podejmowany był przez Jerzego Wasilewskiego oraz Joannę Tokarską. W 1982 roku ukazał się w „Etnografii Polskiej” (t. XXVI, z. I) artykuł Wasilewskiego, Tokarskiej i Zmysłowskiej w klasyczny, semiotyczny sposób analizujący tanatyczne wierzenia i obrzędy. Antropologowie zajęli się zjawiskiem masowej żałoby po Janie Pawle II. Magdalena Zowczak (2007) podjęła się analizy doświadczenia religijnego w żałobie. Fragmenty dotyczące zwyczajów pogrzebowych oraz wierzeń związanych ze zmarłymi znajdują się w monografiach poświęconych chłopskiej obrzędowości.

Nurt *dead bodies* reprezentują prace Anny Wieczorkiewicz (2000) oraz Ewy Domańskiej (2006), która przedstawia frapującą propozycję „archoontologii”. Dla autorki charakterystyczna jest dominanta etycznej obrony godności ludzkich szczątków. Bioetyczną refleksję reprezentują Nikelski Hartmut (1989), Bortnowska (1984), Chańska (2009), która analizuje dyskurs zwolenników i przeciwników eutanazji z bioetycznej oraz teologicznej perspektywy. Bioetycy z Łodzi Gałuszko i Szewczyk również wydali antologię poświęconę śmierci (1996, 2002). Szewczyk (1996) wskazuje na ważne zmiany jakie się dokonały pod wpływem wprowadzenia techniki transplantacyjnej. Pojawił się strach przed uśmierceniem w celu pobrania narządów do przeszczepu. Z drugiej strony „wyrafinowana technika resuscytacyjna, wraz z całym jej rytuałem reanimacyjnym” powoduje „nowy rodzaj lęku: boimy się, bodaj po raz pierwszy w dziejach, nie tylko błędnego uznania nas za zmarłych, ale również zaczynamy odczuwać strach przed fałszywym zaliczeniem nas do świata żywych”³⁷. Stąd pojawiło się ożywienie dyskusji na temat, który Newsweek postawił w formie zwięzłego pytania: „Kiedy jesteś rzeczywiście martwy?”³⁸.

³⁷ K. Szewczyk, *Lęk, nicość i respirator. Wzorce śmierci w nowożytnej cywilizacji Zachodu*, [w:] *Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej*, red. M. Gałuszko, K. Szewczyk, PWN, Warszawa, Łódź 1996, s. 37.

³⁸ Tamże, s. 36.

Teorie i metody badawcze w antropologii kultury i socjologii śmierci

W socjologii i antropologii śmierci dominują orientacje funkcjonalizmu, poststrukturalizmu i interakcjonizmu. Przez długi czas teoria tabu śmierci we współczesnej kulturze społeczeństw Zachodu była jednym z ważniejszych obszarów debat. Mellor³⁹ stawia tezę, że, w dobie ponowoczesnej, śmierć jest nieobecna w przestrzeni publicznej, w przeciwieństwie do przestrzeni prywatnej. Jest to według tego autora konsekwencja prywatyzacji i subiektywizacji doświadczenia śmierci. Teorie Gorera (1965, 1979) o pornografizacji śmierci i Beckera (1973) o terrorze i zaprzeczaniu śmierci są dziś kontestowane. Walter (1991) proponuje sześć modyfikacji/krytycznych rewizji tezy o tabu śmierci:

1. Śmierć była społecznym tabu, ale współcześnie to się zmienia.
2. Temat śmierci jest raczej ukryty niż zakazany.
3. Tabu śmierci jest ograniczone do najbardziej wpływowych grup: mediów i medycyny, które nie radzą sobie z umieraniem.
4. Utrata języka o śmierci prowadzi do trudności rozmowy o niej.
5. Każde społeczeństwo zarówno akceptuje, jak i odrzuca śmierć.
6. To współczesna jednostka, a nie współczesne społeczeństwo odrzuca śmierć.

Badania nad formami pamięci i upamiętnienia w sferze publicznej również pokazują istnienie nowych form dyskursu i społecznych działań wokół śmierci. Holst-Warhaft (2000) podkreśla, na przykładzie protestów Argentyńskich Matek z Placu Majów⁴⁰ i patchworku na cześć ofiar AIDS, że potęga żałoby może zdestabilizować społeczny porządek. Autorka wprowadziła do studiów pojęcie żałoby jako politycznej siły⁴¹. Obecnie można mówić o „śmierci rozproszonej” (moje określenie), gdyż dyskursy o śmierci w mediach, formach pamięci, prywatnej żałobie, nie korespondują ze sobą (Walter 1994). Walter (1994) i Mackendrick (2005) w tytułach swoich prac piszą o „odrodzeniu” (*revival*) śmierci.

³⁹ Ph. Mellor, *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 11-12.

⁴⁰ Zob. E. Domańska, *Archeontologia martwego ciała*, [w:] *tejsze, Historie niekonwencjonalne*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2006, s. 161-194.

⁴¹ T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 322.

Walter (1996) zaprezentował, inspirującą wielu badaczy, typologię podejścia do śmierci. Autor wyróżnia trzy typy idealne (w rozumieniu Webera) śmierci: „tradycyjną”, „nowoczesną” i „ponowoczesną”. „Śmierć tradycyjna” to śmierć religijna, opisywana przez Ariès jako „śmierć oswojona”. Jest to śmierć w domu, przeżywana świadomie, widziana jako duchowe przejście do innego świata, z udziałem księdza. Po pogrzebie w lokalnym kościele następuje czas żałoby rodziny. Skrypty ról wszystkich aktorów są dyktowane przez tradycję i religię. „Śmierć nowoczesna” to śmierć zmedykalizowana, ukrywana, zakazana. Umieranie zostaje przeniesione do szpitala. Centralne miejsce zajmuje nie umierający, ale lekarz wraz z całą medyczną aparaturą i kompetencjami. Kremacja odzwierciedla dalszy proces unikania kontaktu ze śmiercią. Krematorium, podobnie jak szpital, jest masową i zbiurokratyzowaną instytucją, w której religia ma niewiele do powiedzenia. Żałoba jest ukrywana. „Śmierć ponowoczesna” to śmierć osobista. Nie tworzy ona podziałów między profesjonalnymi, instytucjonalnymi procedurami a prywatnym doświadczeniem śmierci i żałoby. W filozofii hospicjów ideałem dla umierającego jest uzyskanie kontroli nad tym procesem i wyborami medycznych i duchowych środków. Zachęca się do umierania w domu. Pogrzeb celebryje unikalne życie zmarłego. W żałobie bliscy potrafią wyrazić i rozmawiać o swoich uczuciach. Kluczowymi tematami jest osobisty wybór i celebrowanie osobowości. Służą temu ruchy na rzecz „szczęśliwej śmierci” (termin Loflanda 1978), ruch hospicjów, pogrzeb humanistyczny (Walter 2001) skoncentrowany na życiu zmarłego i doradztwo w żałobie. Celem ich wszystkich jest umieszczenie indywidualnego doświadczenia w centralnym miejscu. Do tradycyjnej kondycji należy życie ze śmiercią, do nowoczesnej zaprzeczona śmierć, do ponowoczesnej życie z umierającymi uosobione w mottach: „życie z rakiem”⁴² czy „życie z HIV-em”. Walter krytycznie podchodzi do ideologicznej literatury, która krytykując śmierć nowoczesną, pragnie powrotu do śmierci tradycyjnej. Różnicą zasadniczą jest sprawa autorytetów. W ponowoczesnej śmierci autorytetem jest jednostka, która selektywnie wybiera elementy tradycyjnych dróg do śmierci.

Jednym z centralnych obszarów analiz jest medykalizacja śmierci, jednak w przestrzeni prywatnej śmierć coraz częściej jest ukazywana jako kolejny obszar prywatyzacji, choćby poprzez indywidualne wybory *ars moriendi* i prywatnej duchowości (Green 2008).

W kontekście pogrzebów sięga się po antropologiczne teorie *rites de passage* Gennepa, „podwójnego pochówku” Hertzta oraz teorie Goffmana (2008). Podkreślana jest

⁴² Zob. liczne wypowiedzi w prasie i publikacjach znanych osobistości na ten temat.

„personalizacja” współczesnych, zwłaszcza amerykańskich pogrzebów (Garces-Foley i Justin S. Holcomb 2006).

Pojęcie „dobrej śmierci” – przeformułowane od czasów Ariès, stało się pojęciem operacjonalizowanym w badaniach chorych na raka (Kellehear 1990, Bradbury 1996, 2000). Z kolei „społeczna śmierć” oznacza izolację, osamotnienie starszych i chorych osób. Mulkay (1993) wychodzi od refleksji Glasera i Straussa (1965), od tego, że to pacjenci stają się często martwi społecznie, jeszcze zanim umrą w sensie biologicznym. Jednostka przestaje być aktywnym czynnikiem w życiu innych osób, zerwana zostaje komunikacja z innymi i staje się ona nie-osobą, a jedynie ciałem – przedmiotem zabiegów medyczno-pielęgniarskich (Mulkay 1993).

Prace socjologów o orientacji ponowoczesnej odgrywają ważną rolę w *death studies*. Badacze przywołują prace Schutza i jego pojęcie „fundamentalnego niepokoju” oraz Giddensa i jego rozważania na temat „ontologicznego bezpieczeństwa” (Giddens 2006, Mellor 1993). Śmierć jest – według Giddensa jednym z „losowych momentów”, gdzie jednostki konfrontują się z problemami utrzymywanymi przez systemy społeczne w nawiasie⁴³. Paralelne jest tu pojęcie „marginalnych sytuacji” Bergera. Śmierć posiada potencjał zakwestionowania sensu i najbardziej fundamentalnych założeń społecznego życia⁴⁴. Wobec krytyki psychologicznego funkcjonalizmu Bergera i Luckmanna, dotyczącej podważanego założenia o ludzkiej potrzebie konstruowania znaczenia⁴⁵, badacze częściej zwracają się do Giddensa, który uwzględnia niepewność i ryzyko współczesnej kultury. Docenianą na Zachodzie i w Polsce jest praca Baumana *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia* (1998). Nie jest to książka poświęcona bezpośrednio problematyce śmierci, ale heurystycznej analizie strategii życia. Bauman poddaje refleksji zachodnią kulturę na tym poziomie i w tych miejscach, gdzie jej związki ze śmiercią nie są oczywiste, tam gdzie kultura dokonuje transcendencji śmierci w imię idei przetrwania bądź nieśmiertelności. Autor omawia zmieniające się w czasie formy kultury w odniesieniu do zjawisk umierania. Dokładniej omówiona jest nowoczesna strategia dekonstrukcji śmiertelności i ponowoczesna dekonstrukcja nieśmiertelności.

Prace Foucault i Agambena, na temat biowładzy, są inspiracją badaczy piszących o nekropolityce (Mbembe 2003, Kubiak 2012). Badacze sięgają również do ważnych uwag

⁴³ Ph. Mellor, *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*, dz. cyt., s. 13.

⁴⁴ Tamże. zob też. P.L. Berger, *Święty Baldachim. Elementy Socjologicznej Teorii Religii*, dz. cyt., s. 52.

⁴⁵ Ph. Mellor, *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*, dz. cyt., s.15-16.

Baudrillarda (2007) na temat ekonomii politycznej jako symbolicznej stawki życia i śmierci⁴⁶, wykluczenia zmarłych i śmierci⁴⁷, nierówności wobec śmierci⁴⁸, fantazmatów kultury popularnej⁴⁹ i eutanazji⁵⁰.

Badacze cielesności korzystają z wypracowanych teorii Maussa (2001), Turnera (1984), *abject body* Kristevej (2007), Foucaulta (2010), Douglasa (2007), Merleau-Ponty`ego (2001), Thomasa (1991).

Dla badań nad żałobą i komunikacji ze zmarłymi, swoje miejsce uzyskało pojęcie „ciągłych więzi” (*continuing bonds*), dzięki którym możliwe są rozmowy ze zmarłymi oraz duchowe spotkania z nimi (Howarth 2007). Walter (1996) zaproponował nową koncepcję żałoby. Celem żałoby nie jest, jak we wcześniejszych teoriach, praca z emocjami, uwolnienie się od przywiązania do zmarłego, ale znalezienie dla niego nowego miejsca we własnej biografii. Dokonuje się to przez proces społeczny: komunikację z innymi, w których renegocjowane jest znaczenie zmarłego w życiu żałobnika. Dawne rytuały stały się jałowe, pozbawione treści. Zostały one zastąpione przez potrzebę dyskursu. Nowe ujęcie żałoby jest ugruntowane w teorii tożsamości Giddensa (2006). Żałoba jest częścią autobiograficznego imperatywu: nigdy niekończącej się i refleksyjnej konwersacji ze sobą i z innymi, poprzez którą jednostka konstruuje sens wydarzeń.

W metodologii badań empirycznych dominują teoria ugruntowana i jakościowe badania antropologiczne: obserwacja, wywiad, chociaż prowadzone są również badania ilościowe na podstawie ankiet i wywiadu kwestionariuszowego. Badania dyskursów, analiza narracyjna i metody biografii w socjologii są zastosowane do badania chorych, dyskursu terapeutycznego, funeralnych profesjonalistów, dyskursu koronerów. Antropologia wizualna znajduje zastosowania w badaniach nad cielesnością.

⁴⁶ J. Baudrillard, *Wymiana symboliczna i śmierć*, Sic!, Warszawa 2007, s. 55.

⁴⁷ Tamże, s.158, 163, 187, 193.

⁴⁸ Tamże, s. 162.

⁴⁹ Tamże, s. 168.

⁵⁰ Tamże, s. 225-226.

Zakończenie

Jeden z największych autorytetów w angielskiej tanatologii, Walter, nie zauważa potrzeby powstania oddzielnej dyscypliny, nauczanej na uniwersytetach jako tanatologia czy *death studies*. Ironicznie zapytuje on więc: „socjologia śmierci czy śmiertelna socjologia?”⁵¹. Raczej – proponuje autor – powinny istnieć fakultatywne, interdyscyplinarne zajęcia. Zdaniem Mellora⁵² powstanie oddzielnej dyscypliny – socjologii śmierci – wzmocniłoby izolację śmierci we współczesnej przestrzeni publicznej. Tanatologia jest dziedziną humanistyki, w którą wkraczają również nauki ścisłe⁵³, istniejącą na podobieństwo kłącza w poprzek różnych dyscyplin. Ma ona swoje centra w postaci środowisk oddanych tej perspektywie, tworzących stowarzyszenia, ośrodki, czasopisma, organizujących konferencje, pozbawioną jednak własnej, odrębnej metodologii. Obaj uczeni wskazują na potrzebę uwzględniania śmierci w badaniach, w teoriach socjologicznych i innych dyscyplinach humanistyki oraz powiązanie jej z różnymi aspektami życia społecznego.

Jak się wydaje śmierć wyszła z marginalizowanych zaułków i nie ma powrotu do tabu śmierci. Aspekt ryzyka wpisany we współczesną kulturę – wieszczony od dawna w socjologii – po nadejściu fali terroryzmu stał się elementem codziennej świadomości i społecznych regulacji. Etyczne dyskusje wokół eutanazji, transplantacji i *in vitro* będą coraz częściej przywoływać perspektywę ostateczną budząc jednocześnie pytania o fundamenty etyki. Dostrzegam dwa obszary szczególnie domagające się szerszych badań. Pierwszy to śmierć Innego: warstw społeczeństw przemysłowych żyjących w ubóstwie⁵⁴, społeczności wiejskich, śmierć w kulturach Azji, Afryki, Ameryki Południowej i u australijskich aborygenów, jak również wśród mniejszości etnicznych i religijnych w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Drugi to podjęcie głębszych analiz nad śmiercią w kontekście późnej nowoczesności. Walter zadaje ważne pytanie:

jeżeli ponowoczesność transformuje nasze podejście do śmierci, to można również zapytać czy śmierć nie stawia wyzwania ponowoczesności? Czy rzeczywiście może istnieć postmodernistyczna śmierć, charakteryzująca się

⁵¹ T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt., s. 290.

⁵² Ph. Mellor, *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*, dz. cyt., s. 12.

⁵³ Dzieje się tak w przypadku problemów bioetycznych, w które wkracza medycyna, czy w nurcie *dead bodies*, w którym rolę odgrywa medycyna sądowa i anatomopatologia.

⁵⁴ Badacze zajmujący się biedą pomijają zarówno warunki umierania, jak i zapatrywania oraz wierzenia dotyczące śmierci i spraw ostatecznych warstw marginalizowanych.

ironią, paradoksem i swawolnością ponowoczesnego życia, czy też jednak śmierć odkrywa bardziej poważną potrzebę znaczenia, która podkopuje reguły późnej nowoczesności⁵⁵?

Bibliografia

Agamben Giorgio, *HOMO SACER. Suwerenna władza i nagie życie*, Prószyński S-ka, Warszawa 2008.

Akass Kim, McCabe Janet, *Six feet under. TV to die for*, I.B. Tauris, London, New York 2005.

Antropologia śmierci. Myśl francuska, red. Cichowicz Stanisław, Godzimirski Jakub M. PWN, Warszawa 1993.

Ariès Philippe, *Człowiek i śmierć*, PIW, Warszawa 1989.

Arthur Kate, *Terror of Death in the Wake of September 11th: Is this the End of Death Denial?*, [w:] *Making Sense Of Dying and Death*, red. Fagan Andrew, Rodopi, Amsterdam, New York 2004, s. 67-88

Barnard Christian, *Godne życie, godna śmierć*, Jacek Santorski & Co, Warszawa 1996.

Baudrillard Jean, *Wymiana symboliczna i śmierć, Sic!*, Warszawa 2007.

Bauman Zygmunt 1998, *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, PWN, Warszawa 1998.

Becker Ernest, *The Denial of Death*, Macmillan Publishing, London 1973.

Berger Peter Ludwig, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, Bantam Doubleday Dell 1967.

Berger Peter Ludwig, *Święty Baldachim. Elementy Socjologicznej Teorii Religii*, wyd. 2, Nomos, Kraków 2005.

Biegeleisen Henryk, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1930.

⁵⁵ T. Walter, *The Sociology of Death*, dz. cyt, s. 267.

Borowik Irena, Kwiatosz Barbara, *Polaków rozmowy ze zmarłymi*, „Nomos” 1998, nr 22/23, s. 47-66

Bradbury Mary, *Representation of 'Good' and 'Bad' Death among Deathworkers and the Bereaved*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth Glennys, Jupp Peter C., St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 84-95

Bradbury Mary, *The good death?*, [w:] *Death, Dying and Bereavement*, red. Dickenson Donna, Johnson Malcolm, Katz Jeanne Samson, Open University in association with Sage, London 2000, s. 59-63

Callahan Joan C., *On Harming the Dead*, „Ethics” 1987, t. 97, nr 2, s. 341-352.

Chańska Weronika, *Nieszczęsny dar życia*, Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 2009.

Clavandier Gaelle, *Sociologie de la mort: Vivre et mourir dans la société contemporaine*, Armand Colin 2009.

Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal, red. Howarth Glennys, Jupp Peter C., St. Martin's Press, INC., New York 1996.

Cultural Trauma and Collective Identity, red. Alexander Jeffrey C, Eyerman Ron, Giesen Bernhard, Smelser Neil J., Sztompka Piotr, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2004.

Davies Christie, *Dirt, Death, Decay and Dissolution: American Denial and British Avoidance*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth Glennys, Jupp Peter C., St. Martin's Press, INC., New York, s. 60-71

Davies Jon, *Vile Bodies and Mass Media Chantries*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth Glennys, Jupp Peter C., St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 47-59

Death, Dying and Bereavement, red. Dickenson Donna, Johnson Malcolm, Katz Jeanne Samson, Open University in association with Sage, London 1993.

Death and Religion in a Changing World, red. Garces-Foley Kathleen, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England 2006.

Domańska Ewa, *Archeontologia martwego ciała*, [w:] tejsze, *Historie niekonwencjonalne*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2006, s. 161-194

Domańska Ewa, *Transhumanacja jako transhumancja, czyli przepędzanie prochów Witkacego*, „Didaskalia” 2010, nr 96, s. 44-51.

Durkheim Emilie, *Elementarne formy życia religijnego*, PWN, Warszawa 1990.

Durkheim Emilie, *Samobójstwo: Studium z socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.

Fabian Johannes, *How Others Die: Reflections on the Anthropology of Death*, [w:] *Death, Mourning and Burial. A Cross-Cultural Reader*, red. Robben A., Blackwell, Oxford 2004, s. 49-59

Fagan Andrew, *Making Sense Of Dying and Death*, Rodopi, Amsterdam, New York 2004.

Feifel H., *The Meaning of Death*, Mc Graw Hill, New York 1959.

Facing Death. Where Culture, Religion and Medicine Meet, red. Spiro Howard M., Curnen Mary G. McCrea, Wandel Lee Palmer, Yale University Press, New Heaven, London 1996.

Fisher Adam, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921.

Foltyn Jacque Lynn, *Dead Beauty: The Preservation, Memorialisation, and Destruction of Beauty In Death*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth G., Jupp P., St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 72-83

Foucault Michel, *Trzeba bronić społeczeństwa*, KR, Warszawa 1998.

Foucault Michel, *Narodziny kliniki*, KR, Warszawa 1999.

Foucault Michel, *Historia seksualności, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk 2010.

Fox Mark, *Religion, spirituality and the near-death experience*, Routledge, London, New York 2004.

Gajewska Magdalena, *Prochy i diamenty*, Nomos, Kraków 2009.

Garces-Foley Kathleen, Holcomb Justin S., *Contemporary American Funerals: Personalizing Tradition*, [w:] *Death and Religion in a Changing World*, red. Garces-Foley Kathleen, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England 2006, s. 207-227

Gennep Arnold van, *Obrzędy przejścia*, PIW, Warszawa 2006.

Giddens Anthony, *Nowoczesność i tożsamość*, PWN, Warszawa 2006.

Glaser Barbey G., Strauss Anselm L., *Time for Dying*, Sociology Press, Mill Valley 1968.

Glaser Barbey G., Strauss Anselm L., *Awareness of Dying*, Aldine Transaction, New Brunswick, London 2005.

Gorer Geoffrey, *Death, Grief, and Mourning in Contemporary Britain*, Cresset Press, London 1965.

Gorer Geoffrey, *Pornografia śmierci*, „Teksty” 1979, nr 3 (45), s. 197-203

Green James W., *Beyond the Good Death. The Anthropology of Modern Dying*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008.

Grider Sylvia, *Spontaneous Shrines and Public Memorialization*, [w:] *Death and Religion in a Changing World*, red. Garces-Foley Kathleen, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England 2006, s. 246-264.

Grief, mourning and death ritual, red. Hockey Jenny, Katz Jeanne, Small Neil, Open University Press, Philadelphia 2001.

Habenstein Robert W., Lamers William M., *American Funeral Directing*, NFDA, Brookfield 2007.

Hallam Elisabeth, Hockey Jenny, Howarth Glennys, *Beyond the Body. Death and social identity*, Rotledge, London, New York 1999.

Harrison Robert Pogue, *The Dominion of the Dead*, Chicago University Press, Chicago 2003.

Hausmann Elke, *How press discourse justifies euthanasia*, “Mortality” 2003, nr 3, vol. 9, s. 206-222.

Hertz Robert, *Death and the Right Hand*, Bristol University, Bristol 1960.

Hockey Jennifer Lorna, *Experiences of Death: An Anthropological Account*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1990.

Hockey Jennifer Lorna, *The View from the West: Reading the Anthropology of Non-western Death Ritual*, [w:] *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth G., Jupp P., St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 3-16

Holst-Warhaft Gail, *The Cue for Passion: Grief and Its Political Uses*, Harvard University Press, Cambridge 2000.

Howarth Glennys, *Death and Dying. A sociological introduction*, Polity Press, Cambridge 2007.

Howarth Glennys, *Last rites*, Baywood Publishing Company, Amityville, New York 1996.

Illich Ivan, *Medical nemesis. The expropriation of health*, Pantheon Books, New York 1976.

Jankelevitch Vladimir, *To, co nieuchronne*, PIW, Warszawa 2005.

Jupp Peter, *Cremation or burial? Contemporary choice in city and village*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 169-197

Kellehear Allan, *Dying of Cancer. The final Year of Life*, Harwood Academic Publishers, London 1990.

Kellehear Allan, *A Social History of Dying*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Klekot Ewa, *Mourning John Paul II in the streets of Warsaw*, "Anthropology Today" 2007, t. 23, nr 4, s. 3-6

Kolbuszewski Jacek, *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigramatyce wierszowanej*, Wrocław 1985.

Kolbuszewski Jacek, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.

Kolbuszewski Jacek, *Z głębokim żalem...*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.

Kramer Kenneth Paul, *Śmierć w różnych religiach świata*, WAM, Kraków 2007.

Kristeva Julia, *Potęga obrzydzenia. Esej o wstręcie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.

Krzyżanowska Anna, *Polska i francuska frazeologia śmierci*, UMCS, Lublin 1999.

Kubiak Anna E., *Debata o eutanazji wobec biowładzy*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 3 (206)

Laderman Gary, *Rest in Peace*, Oxford University Press, Oxford, New York 2003.

Lennon J. John, Mitchell Margaret, *Dark Tourism: The Role of Sites of Death in Tourism*, [w:] *Remember Me. Constructing Immortality*, red. Mitchell M., Routledge, New York, London 2007, s. 167-178

Leociak Jacek, *Doświadczenie graniczne*, IBL, Warszawa 2009.

Lęk, nicość i respirator. Wzorce śmierci w nowożytnej cywilizacji Zachodu, [w:] *Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej*, red. Gałuszko Mieczysław, Szewczyk Kazimierz, PWN, Warszawa, Łódź 1996, s. 7-61.

Libiszowska-Żółtkowska Maria, *Religia wobec fenomenu śmierci. Wierzenia i postawy*, [w:] *Szkice z socjologii medycyny*, red. Libiszowska-Żółtkowska Maria, Ogryzko-Wiewiórkowska Mirona, Piątkowski Włodzimierz, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998, s. 137-150

Lofland Lyn, *The craft of Dying: The Modern Face of Death*, Sage, Neverly Hills 1978.

Mauss Marcel, *Socjologia i Antropologia*, KR, Warszawa 2001.

Marshall Victor, *Last Chapters: A Sociology of Aging and Dying*, CA: Books/Cole, Monterey 1980.

Mbembe Achille, *Necropolitics*, „Public Culture” 2003, nr 15 (1), s. 11-40

MacKendrick Kenneth G., *Intersubjectivity and the ‘Revival of Death’: Toward a Critique of Sovereign Individualism*, „Critical Sociology” 2005, t. 31, nr 1-2, s. 169-185

Mellor Philip, *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 11-30

Merleau-Ponty, M., *Fenomenologia Percepcji*, przeł. M. Kowalska, Fundacja Aletheia, Warszawa 2002.

Merridale Catherine, *Night of Stone: Death and memory in Russia*, Granta, Londyn 2000.

Mikołajewski Łukasz, Wojnarowski Maciej, *Nekrologii a procesy indywidualizacyjne w Polsce. Analiza przemian*, „Kultura i Społeczeństwo” 2006, t. 50, nr 1-2, s. 231-270

Mitchell Margaret, *Remember Me. Constructing Immortality*, Routledge, New York, London 2007.

Mitford Jessica, *The American Way of Death Revisited*, Virago Press, Londyn 1998.

Mulkay Michael, *Social death in Britain*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 31-49

Muszel Magdalena, *Tanatoturystyka – mroczna strona turystyki*, „Kultura i Społeczeństwo” 2007, t. 51, nr 1, s. 151-168.

Narodziny i śmierć. Bioetyka kulturowa wobec stanów granicznych, red. Gałuszka Mieczysław, Szewczyk Kazimierz, PWN, Warszawa 2002.

Odom William, Harper Richard, Sellen Abigail, Kirk David, Banks Richard, Passing on and putting to rest: understanding bereavement in the context of interactive technologies, paper presented at the CHI, Atlanta 2010.

Ostrowska Antonina, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, IFiS PAN, Warszawa 1997.

Parsons Talcott, Fox Renee, Lidz Victor, *Death in American Society*, [w:] *Essays in Self-destruction*, red. E. Shneidman, Science House, New York 1967, s. 133-170.

Prior Lindsay, *The social distribution of sentiments*, [w:] *Death, Dying and Bereavement*, red. Dickenson Donna, Johnson Malcolm, Katz Jeanne Samson, Open University in association with Sage, London 2000, s. 332-337.

Przemijanie w kulturach. Obyczaje żałobne, pocieszenie i wsparcie, red. Parkes Colin Murray, Laungani Pitt, Young Bill, Astrum, Wrocław 2001.

Ricouer Paul, *Życie aż do śmierci*, przeł. A. Turczyn, Universitas, Kraków 2008.

Rosaldo Renato, *Grief and a Headhunter's Rage*, [w:] *Death, Mourning and Burial. A Cross-Cultural Reader*, red. Robben A., Blackwell, Oxford 2004, s. 167-177.

Santino Jack, *Introduction, Performative Commemoratives: Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*, [w:] *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death*, red. Santino J., Palgrave Macmillan, New York 2006, s. 1-3, 5-15

Schou Kirsten Constain, *Awerness contexts and the construction of dying in the cancer treatment setting: 'micro' and 'macro' levels in narrative analysis*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 238-263.

Sens choroby. Sens śmierci. Sens życia, red. Halina Bortnowska, Znak, Kraków 1984.

Sikora Sławomir, *Cmentarz. Antropologia pamięci*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, r. 40, nr 1-2, s. 57-68

Singer Peter, *O życiu i śmierci. Upadek etyki tradycyjnej*, przeł. A. Alichniewicz, A. Szczęsna, PIW, Warszawa 1997.

The Sociology of Death: Theory, Culture, Practice, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993.

Straczuk Justyna, *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 2006.

Straczuk Justyna, *Spoleczny wymiar emocji – żal i żaloba w doświadczeniu poronienia*, [w:] *Emocje a kultura i życie społeczne*, red. Binder Piotr, Palska Hanna, Pawlik Wojciech, IFiS PAN, Warszawa 2009, s. 273-292

Strategie śmierci – formy umierania. Świadczenia literackie i kulturoznawcze, red. Burszta Wojciech Józef, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2004.

Strauss Anselm, Przedmowa, [w:] red. Clark David (red.), *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. Ix-x

Sudnow Dawid, *Passing On: The Social Organisation of Dying*, NJ: Prentice Hall, Englewood Cliffs 1967.

Szkice z socjologii medycyny, red. Libiszowska-Żółtkowska Maria, Ogryzko-Wiewiórkowska Mirona, Piątkowski Włodzimierz, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.

Sznajderman Monika, *Zaraza. Mitologia Dżumy, Cholery i Aids*, Semper, Warszawa 1994.

Thomas Louis-Vincent, *Anthropologie de la mort*, Payot, Paris 1975.

Thomas Louis-Vincent, *Trup*, przeł. K. Kocjan, Wyd. Łódzkie, Łódź 1991.

Thomas Louis-Vincent, *Wprowadzenie do antropotanologii*, [w:] *Antropologia śmierci. Myśl francuska*, red. Cichowicz Stanisław, Godzimirski Jakub M., PWN, Warszawa 1993, s. 24-34

Trompette Pascale, *Le Marche des Defunts*, Presses de Sciences Po, Paris 2008.

Turner Bryan S., *The Body and Society*, Sage Publications, London 1996.

Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej, red. Gałuszka Mieczysław, Szewczyk Kazimierz, PWN, Warszawa, Łódź 1996.

Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, Columbia Press, New York 1999.

Vovelle Michel, *Śmierć w cywilizacji Zachodu*, przeł. T. Swodoba i in., słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004.

Walter Tony, *Modern death: taboo or not taboo*, "Sociology" 1991, t. 25, nr 2, s. 293-310

Walter Tony, *Sociologists never die: British sociology and death*, [w:] *The Sociology of Death: theory, culture, practice*, red. Clark David, Blackwell, Oxford 1993, s. 264-295

Walter Tony, *Death in New Age*, "Religion" 1993a, nr 23, s. 127-145

Walter Tony, *The Eclipse of Eternity. A Sociology of the Afterlife*, MacMillan Press LTD, London 1996.

Walter Tony, *Facing Death without Tradition* [w:], *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, red. Howarth Glennys, Jupp Peter C., 1996St. Martin's Press, INC., New York 1996, s. 193-204

Walter Tony, *A new model of grief: bereavement and biography*, "Mortality" 1996, t. 1, nr 1, s. 7-24

Walter Tony, *On Bereavement: The Culture of Grief*, Open University Press, Buckingham 1999.

Walter Tony, Littlewood Jane, Pickering Michael, *Death in the news: the public invigilation of private emotion*, [w:] *Death, Dying and Bereavement, Open University in association with Sage*, red. Dickenson Donna, Johnson Malcolm, Katz Jeanne Samson, London 2000, s. 14-27

Walter Tony, *Disaster, Modernity, and the Media*, [w:] *Death and Religion in a Changing World*, red. Garces-Foley Kathleen. M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England 2006, s. 265-282

Walter Tony, *The Sociology of Death*, Social Compass 2/1, 2008, s. 317-336.

Wańczowski Marian, *Księga Żałoby i Śmierci*, Opole 1993.

Wieczorkiewicz Anna, *Muzeum ludzkich ciał*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2000.

Wokół śmierci i umierania, red. Galewicz Włodzimierz, Universitas, Kraków 2009.

W stronę człowieka umierającego. O ruchu hospicjów w Polsce, red. Drażkiewicz Jerzy, Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1989.

Wymiary Śmierci, red. S. Rosiek, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2000.

Wysoczański Włodzimierz, *Umieranie i Śmierć. Wielowymiarowość językowa*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2012.

Zawiła Małgorzata, *Postawy wobec śmierci i umierania w środowisku lekarzy i ich religijne uwarunkowania*, [w:] *Katolicyzm polski na przełomie wieków. Teologiczny, instytucjonalny i wspólnotowy wymiar Kościoła*, red. J. Baniak, UAM, Poznań 2002.

Zawiła Małgorzata, *Obecność śmierci w przestrzeni społecznej*, [w:] *Nadprzyrodzone*, red. E. Przybył, Nomos, Kraków 2003.

Zawiła Małgorzata, *Przeżycie śmierci klinicznej (Near Death Experience) i jego wpływ na duchowość człowieka*, „Nomos” 2003, nr 43/44, Kraków, s. 51-61

Zawiła Małgorzata, *Religiosity and Morality: Attitudes toward Euthanasia and Abortion as a Manifestation of Religiosity and Morality Relations in Contemporary Poland*, [w:] *Religion and Social Transformation*, red. D. M. Jerolimow, S. Zrinśćak, I. Borowik, Zagrzeb 2004, s. 141-150

Zawiła Małgorzata, *Śmierć na szklanym ekranie. Obraz śmierci i umierania w polskiej telewizji na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Środki masowego komunikowania a społeczeństwo*, red. M. Gierula, Katowice 2006

Zawiła Małgorzata, *Postawy wobec śmierci i umierania a sekularyzacja*, [w:] *Socjologia religii*, red. J. Baniak, t. 4, UAM, Poznań 2006.

Zawiła Małgorzata 2008, *Religia i śmierć. Trajektoria umierania i jej religijne elementy na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce*, Nomos, Kraków 2008.

Zowczak Magdalena, *Zbiorowe doświadczenie religijne a współczesne praktyki kulturowe. Tydzień czuwania*, [w:] *Doświadczenie religijne*, red. T. Doktor, Verbinum, Warszawa 2007, s. 19-40.

Z pomocą umierającym, red. Nikelski Hartmut, Pax, Warszawa 1989.